

Економічна теорія

Антон ФІЛІПЕНКО

**ПОЛІТЕКОНОМІЯ
СВІТОВОГО ГОСПОДАРСТВА**

Резюме

Здійснено системний аналіз світового господарства на основі методології міжнародної політичної економії. Розглянуто ліберальну концепцію, марксистський підхід та неомеркантилізм (економічний націоналізм). Зроблено висновок про те, що парадигма міжнародної політичної економії перебуває на стадії становлення, проте відображає сутнісні риси та тенденції розвитку світового господарства на сучасному етапі.

Ключові слова

Світове господарство, міжнародна політична економія, міжнародні економічні відносини, світосистемний підхід.

Класифікація за JEL: F01.

© Антон Філіпенко, 2012.

Філіпенко Антон, докт. екон. наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Україна.

Світове господарство являє собою складну комплексну систему з доволі чітко визначеними межами, якісними і кількісними параметрами, що характеризують його як синтетичну економічну категорію. У вітчизняній та світовій економічній літературі часто ототожнюють світове господарство і світову економіку. Світова економіка стосується здебільшого матеріально-речових сил, складових виробництва й обміну, їхніх національних, регіональних та глобальних особливостей. Органічна єдність світової економіки тільки-но починає формуватися, і цей процес буде доволі тривалим. Світове господарство віддзеркалює найінтенсивніші ділянки світової економіки, є її своєрідним ядром.

Головні тенденції розвитку світового господарства зумовлені його постійним кількісним зростанням, диверсифікацією форм міжнародного економічного спілкування, поступовим становленням економічної єдності світу тощо. Дуже динамічно розвивається виробничо-інвестиційна діяльність, формуються міжнародні економічні комплекси. На одне з перших місць висуваються міжнародні науково-технічні зв'язки, торгівля патентами, ліцензіями, «ноу-хау». Випереджальними темпами, порівняно зі світовою торгівлею, розвиваються міжнародний фінансовий ринок, ринок цінних паперів, ринок капіталів. Субстанціальну основу світового господарства становлять міжнародні економічні відносини і відповідні їм форми та механізми реалізації. Іншими словами, світове господарство являє собою сукупність міжнародних економічних відносин в органічній єдності з матеріально-речовими та інституційними елементами.

Важливою рисою світового господарства є розвиток регіональної економічної інтеграції, що створює в цій системі відповідні вузлові структури. Спільний економічний простір формується в Західній Європі та Південно-Східній Азії, у Північній Америці і на Арабському Сході, на європейському континенті загалом і в Африці тощо. Дедалі виразніше проявляється і процес планетарної, всесвітньої інтеграції.

Порівняно новим явищем слід вважати глобалізацію світогосподарських зв'язків, тобто їхній безпосередній вплив на екологічні проблеми планети, ресурсозабезпеченість виробництва, продовольчі проблеми людства тощо.

Системний аналіз світового господарства передбачає виділення головних елементів цієї структури, щодо яких існує декілька підходів. Одні автори обґрунтовують доцільність включення в систему світового господарства національних економічних комплексів, вважаючи, що саме вони становлять першооснову міжнародної економічної структури. Інші – висловлюються проти такого підходу, справедливо вбачаючи в такого роду формуванні невірний конгломерат економік різних держав, далеко не прямо пов'язаних між

собою міжнародним поділом праці. Очевидно, на даному історичному етапі національні економіки лише умовно можна включати в систему світового господарства. Отже, при аналізі світогосподарських зв'язків ідеться про принципово нову систему якісно вищого рівня, ніж національна економіка. Цій системі притаманні свої особливі ознаки та якості, що суттєво відрізняються від будь-яких економічних комплексів окремих країн. Це унеможлиблює зведення суті світового господарства до простої сукупності економік держав і регіонів планети. Такий концептуальний підхід демонструє міжнародна (глобальна) політична економія, що розглядає світове господарство як багаторівневу, ієрархічну систему.

Міжнародну економічну систему можна розглядати насамперед як результат взаємодії всієї сукупності світогосподарських зв'язків та їх першоносців – безпосередніх виробників, власників ресурсів, країн, регіонів. Унаслідок цієї взаємодії поступово формується така структура світового господарства (рис. 1), яка відображає найінтенсивніші сектори міжнародних економічних відносин. Один з головних її елементів – міжнародна науково-виробнича сфера, що включає інтернаціональні науково-технічні та виробничо-інвестиційні комплекси і системи.

Характерною особливістю таких міжнародних систем є те, що в їхніх межах об'єднуються науково-технічні потенціали кількох країн, спільно використовуються інтелектуальні, фінансові, матеріальні, природні, інформаційні ресурси за рахунок спеціалізації та поділу праці в пріоритетних галузях економіки, науки й техніки.

Необхідність розробки політекономічної концепції сучасного світового господарства зумовлено зростанням його масштабів, особливо фінансового сектора, диверсифікацією структури світового господарства, складністю трансформаційних процесів тощо. Міжнародна (глобальна)¹ політична економія як окрема наука сформувалася в 70-ті роки ХХ ст. Вона охоплює лібералізацію і протекціонізм, вплив політичних факторів на процеси економічної глобалізації, функціонування міжнародних економічних організацій, інші форми міжнародних економічних відносин. Як одна зі структурних ланок загальнонаукової методології, міжнародна політична економія (МПЕ) спирається, по-перше, на світосистемний підхід, у якому замість так званого «контейнерного»² погляду на державу, коли всі аспекти соціальних відносин досліджуються, насамперед, у рамках держави як основної аналітичної одиниці, з використанням таких одиниць аналізу, як світ-система (міні-система, світ-економіка, світ-імперія та ін.).

¹ Концепція глобальної політичної економії спирається переважно на марксистську наукову традицію. Терміни «міжнародна» та «глобальна політична економія» часто вживають як синоніми (O'Brien R. and Williams M. *Global Political Economy. Evolution and Dynamics.* – New York, 2004).

² Термін було запроваджено німецьким дослідником У. Беком (Beck U. *Was ist Globalisierung?* Frankfurt Main, 1997).

Рисунок 1

Структура світового господарства

По-друге, відчутний вплив на міжнародну політичну економію справили різноманітні теорії гегемоніальної стабільності, суть якої полягає в існуванні лідера-гегемона (чи групи лідерів), що підтримує ліберальний світовий порядок. Останні дослідження цієї проблеми базуються на прикладах Великобританії та США³. По-третє, міжнародна політекономія приділяє велику увагу функціонуванню «міжнародних режимів» – систем інститутів на глобальному рівні. Сюди відносять дослідження економічних передумов війн і конфліктів, проблеми міжнародного економічного співробітництва, глобального управління (global governance) [1]. Політичні рамки міжнародних економічних від-

³ Ісландський економіст Т. Еггертссон, посилаючись на Ч. Кіндлебергера, зазначає, що «останніми роками світовий економічний порядок став хитким через те, що США зменшили свою пропозицію міжнародних громадських благ» (Еггертссон Т. Экономическое поведение и институты. Пер. с англ. – М., 2001. – С. 336).

носин містять у собі три елементи: вивчення позицій акторів, тобто корпоративних гравців, з огляду на їхнє позиціонування у світовій економіці щодо тих чи інших заходів економічної політики; дослідження інститутів політики, у яких формуються позиції акторів; аналіз переговорів між державами про зміст цих заходів економічної політики з урахуванням впливу акторів, які артикують свою позицію через інститути.

У зв'язку з тим, що, з одного боку, міжнародна політична економія – порівняно молода наука, а її предметна онтологія є надзвичайно складною, з іншого – на даний час ще не викристалізувалася єдина наукова парадигма, яка претендувала б на статус своєрідного мейнстріму в галузі світового господарства і міжнародних економічних відносин, на сьогодні все розмаїття поглядів на МПЕ концентрується в рамках двох наукових напрямів. Перший розглядає співвідношення між національною та міжнародною політекономією. Тут конкурують два протилежні підходи, залежно від того, чому віддають перевагу – національним (внутрішнім) чи міжнародним (глобальним) чинникам, що вирішальним чином впливають на зміст і характер МПЕ, є пріоритетними (первинними) в цій складній системі.

Другий науковий напрям міжнародної політичної економії віддає перевагу відносинам між політиками та політичними інститутами, з одного боку, та приватними соціальними акторами – з іншого. У широкому значенні в останньому випадку йдеться про взаємодію між державою та суспільством, між національними урядами та репрезентативними соціальними силами (громадянським суспільством) [5]. Центральною ланкою такого підходу є з'ясування місця і ролі держави в міжнародних економічних відносинах.

Спираючись на методологічні принципи класичної політекономії, сучасна наука використовує методологічний інструментарій міждисциплінарної інтеграції та загальнонаукові методи пізнання: системний підхід, еволюційну теорію, принципи невизначеності та доповнюваності, епістемологічний арсенал синергетики тощо. Серед основних політико-економічних проблем – питання формування світової (всесвітньої) власності, глобального економічного управління, ціноутворення, оподаткування тощо. Вищезазначена та суміжна проблематика і становить предмет міжнародної політичної економії, яка концептуально поділяється на лібералізм, марксизм та реалізм⁴. Ці три основні наукові школи віддзеркалюють надзвичайно складну, гетерогенну структуру сучасного світового господарства. З одного боку, такі чинники, як глобальний поділ і кооперація праці, інтернаціоналізація, транснаціоналізація та глобалізація, зумовлюють формування більш-менш цілісної міжнародної економічної системи. З іншого боку, такі фактори, як нерівномірність соці-

⁴ Згідно з іншим підходом, міжнародна політична економія розглядається в контексті таких трьох конкуруючих парадигм, як націоналізм чи меркантилізм, лібералізм та марксизм (O'Brien R. and Williams M. *Global Political Economy. Evolution and Dynamics*. – New York, 2004, p. 13).

ально-економічного розвитку, поглиблення диференціації між країнами і регіонами світу, збільшення розриву між центром і периферією світової економіки, діють у прямо протилежному напрямі, розхитуючи її системоутворювальні підвалини.

Ліберальна течія в МПЕ традиційно обстоює вільну торгівлю та вільні ринки, спираючись на неокласичну парадигму. Ключовою є позиція щодо необхідності досягнення фундаментальної гармонії інтересів між державами внаслідок вільного обміну між ними товарами та послугами, поглиблення співпраці. Наріжним каменем лібералізму є концентрація уваги на поведінці індивідуумів, фірм та держав. За умов отримання державами максимальної користі від вільної торгівлі, на думку ідеологів лібералізму, не створюється жодних економічних підстав для міжнародних конфліктів та воєн. Ліберальна концепція також передбачає необхідність управління міжнародними економічними відносинами з боку держави шляхом встановлення відповідних торговельних режимів, правил, норм і стандартів з метою забезпечення еквівалентного обміну між країнами, недопущення недобросовісної конкуренції тощо.

Марксистський підхід у сучасній МПЕ розглядає два основних положення: ринок праці та зайнятість за умов зростання інтернаціоналізації капіталу, з одного боку, та проблеми бідності та слабкорозвинутості країн третього світу – з іншого. Невпинне зростання транснаціональних корпорацій та глобально інтегрованих фінансових ринків загострює суперечності між реальним і фінансовим секторами світової економіки, відчутно послаблює економічну і політичну силу робітничого класу, веде до глибокого соціального розшарування в глобальному масштабі. Усе це породжує наростання політичних конфліктів як на індивідуальному рівні, так і на рівні груп, класів та цілих країн. Марксизм вбачає такі головні причини погіршення ситуації у світовому економічному середовищі. По-перше, тенденція до зниження норми прибутку загострює капіталістичну конкуренцію та зумовлює зменшення рівня заробітної плати працівників. По-друге, капіталізм характеризується нерівномірним розвитком, коли зростання багатства окремих центрів відбувається за рахунок інших. По-третє, капіталістичне надвиробництво та недоспоживання широких мас деформують бізнес-цикл, що підриває соціальну стабільність та неминуче породжує внутрішні та міжнародні конфлікти і навіть війни.

Реалізм (економічний націоналізм) сягає своїми коріннями античності, середньовіччя та епохи модерну. Характеризуючи цей напрям, оперують такими поняттями, як меркантилізм, неомеркантилізм, статистизм, державно базовані теорії, владна політика, економічний націоналізм. Палкими прихильниками такої політики були А. Гамільтон (США) та Ф. Ліст (Німеччина). Обидва представники виступали за запровадження у своїх країнах протекціоністських заходів під час проведення індустріалізації.

Суть економічного націоналізму полягає у формуванні сильної держави, чому має бути підпорядкований і економічний розвиток. Згідно з реалістичним підходом, припускається, що держава є головним актором міжнародної політичної економії. Держава має пріоритет перед ринком, політична сила формує ринкові відносини. У міжнародній економічній системі немає єдиних правил, тут панує анархія, держави є суверенними, діють на власний розсуд як суб'єкти найвищого рівня, а їм підпорядковуються всі інші актори, що керуються у своїх діях національними законодавствами. Отже, МПЕ формується, насамперед, внаслідок раціональних дій держав у боротьбі за владу та багатство. У взаємовідносинах держав переважає гра з нульовою сумою, коли виграш одного суб'єкта обов'язково передбачає програш іншого, що неминує породжує конфлікти та економічні війни.

Водночас зазначені підходи не є замкненими та самодостатніми. У реальній дійсності вони переплітаються, використовують інструментарій з арсеналу всіх трьох концепцій, трансформуючись таким чином у два політико-економічні виміри: «міжнародний – внутрішній» та «держава – суспільство». Кожна з концепцій відображає певні сфери, ключові аспекти міжнародного економічного життя, окремі сукупності відносин між суб'єктами глобальної економіки, віддзеркалюючи інтереси держав, класів, соціальних груп, індивідумів. Ліберальні та неомеркантилістські підходи переважають у розвинутих країнах, у діяльності міжнародних фінансових та інших організацій (МВФ, Світовий банк, СОТ). Марксистські (критичні) погляди притаманні країнам, які потерпають від глобалізації, перебувають у стані хронічної недорозвинутості та зовнішньої залежності. Порівняльний аналіз головних тлумачень міжнародної політичної економії наведено в таблиці 1.

Серед сучасних авторів нетривіальні концептуальні підходи щодо характеристики міжнародної політичної економії демонструють Сюзанна Стренч, Роберт Кохане та Роберт Кох. Позиція С. Стренч характеризується як неортодоксальний реалізм, в основу якого покладено взаємовідносини держави і ринку. Вихідним є положенням про структурну силу, яка формує правила гри в певній сфері. Ті, хто формує такі правила, створюють оперативні рамки для усіх суб'єктів підприємництва, послаблюючи позиції одних та надаючи переваги іншим. С. Стренч виділяє чотири ключові структури сили (безпека, виробництво, фінанси та знання) і вторинні структури (транспорт, торгівля, енергетика, добробут). Значну увагу приділено також недержавним акторам міжнародних економічних відносин. Традиційна міждержавна дипломатія доповнюється взаємовідносинами «держава – фірма» та «фірма – фірма». Крім того, серед акторів фігурують бізнес-асціації, бюрократичні й навіть мафіозні структури, що транснаціоналізуються та підривають владу суверенних держав.

Таблиця 1

**Порівняльна характеристика основних точок зору
на міжнародну політекономію**

Ознаки	Економічний націоналізм	Лібералізм	Критицизм (марксизм)
Період виникнення	XV ст.	XIX ст.	XIX ст.
Головні представники	Гамільтон, Ліст, Краснер, Гілпін, Стренч	Сміт, Рікардо, Кант, Вільсон, Кейнс, Гаєк, Кохане, Ней	Маркс, Ленін, Франк, Кох
Складові	меркантилізм, реалізм	вільна торгівля, взаємозалежність	марксизм, фемінізм, інвайронменталізм
Рівень	державоцентричний, атомістичний	плюралістичний, атомістичний	глобально-структурний
Характер	агресивний	кооперативний	поступливий
Суб'єкти	держава	фірми, держави, неурядові та міжурядові організації	класи, гендери, планета, глобальний капіталізм
Бачення держави	унітарний актор	плюралістична держава: інтереси різноманітних груп	представництво класових інтересів
Бачення ТНК	корисна/шкідлива	Корисна	Експлуаторське
Поведінська динаміка	держава як раціональний актор	індивідуум як раціональний актор, але наслідки не завжди оптимальні	панування та експлуатація як усередині, так і між суспільствами
Ринкові відносини	потенційно негативні	позитивні	експлуаторське
Системна структура	анархія/ конфлікт	кооперація/ взаємозалежність	ієрархія/ конфлікт
Ігрова метафора	нульова сума	позитивна(ненульова) сума	нульова сума
Гегемонія	важливість домінування держави	постгегемонійна кооперація	гегемонія в державі та суспільстві
Роль міжнародних інституцій	незначна	важлива	обслуговування інтересів держав, фірм та класів

Джерело: [8, р. 26].

Р. Кохане – ліберальний інституціоналіст, який стверджує, що інституції, встановлені правилами і норми можуть справляти відчутний вплив на поведінку держав, які мають різнобічні інтереси. Головним є питання про те, у який спосіб інституції, які включають формальні міжнародні організації, міжнародні режими та конвенції, звичаї, можуть сприяти країнам у подоланні бар'єрів, що виникають у міжнародному співробітництві. Наголошується, що належним чином відпрацьовані структури міжнародних інституцій можуть сприяти створенню гуманнішої глобальної системи. Чільне місце в роботах Р. Кохане займають проблеми «комплексної взаємозалежності», яка, за певних обставин, дає змогу країнам використовувати міжнародні інституції для диверсифікації та поглиблення співробітництва. Зокрема, розробляючи теорію режиму, він доводить, що, незалежно від розмірів країн, можна отримати вигоду внаслідок зниження торговельних бар'єрів та подолання невизначеності. Водночас, аналізуючи поведінку держав як реакцію на неспроможність ринку, транзакційні витрати та невизначеність, Р. Кохане вбачає трансформацію раціональної поведінки в ірраціональну та застерігає країни не погоджуватися на співпрацю, оскільки їм не відомі мотиви протилежної сторони. Загалом же, він використовує методологію раціонального вибору в міжнародній політичній економії.

Р. Кох – історичний матеріаліст, який вважав, що кожна епоха має свої риси та особливості, інституції та світосприйняття. У центрі його аналізу – організація виробництва та соціальні відносини, пов'язані з ним. Р. Кох спирається у своїх роботах на праці Маркса, Віко, Сореля, Вебера, Грамші та Поланьї. У міжнародній політичній економії він бере за основу три складові: міжнародні організації, соціальне середовище (соціальні сили) та цивілізація⁵. Одним з ключових положень Р. Коха є твердження про роль держави-гегемона, яка домінує в економічній, політичній, соціальній та ідеологічній сферах (Великобританія – XIX ст. , США – XX ст.). Це дає їй підстави вважати власні інтереси та цінності універсальними, властивими й іншим державам. Використовуючи своє домінуюче становище, такі держави намагаються запровадити аналогічні норми і принципи також і в діяльності міжнародних організацій. У теоретичній площині Р. Кох здійснив важливу диференціацію, відокремивши критичну теорію та теорію розв'язання проблем. У теорії розв'язання проблем розглядається структура наявного (реального) світу та способи розв'язання проблем в рамках даної (чинної) системи. Критична теорія акцентує увагу на тому, як формувався нинішній світовий порядок та за яких умов його можна замінити іншими, досконалішими формами. Таким чином, теорія розв'язання проблем концентрується на управлінні системою, а критична теорія – на тому, як змінити систему.

У методологічному плані сучасна МПЕ спирається на три засадничі принципи (концепції): теорію раціонального вибору, неоінституціоналізм та

⁵ Надання пріоритетності міжнародним організаціям, вочевидь, зумовлено тим, що Р. Кох протягом 25 років працював на різних посадах у Міжнародній організації праці.

конструктивізм. При цьому економічний націоналізм та лібералізм тяжіють до теорії раціонального вибору чи інституціоналізму, а критичний підхід віддає перевагу конструктивізму. Раціональний вибір акцентує увагу на індивідуальному виборі в умовах невизначеності та домінує в сучасному економічному мейнстрімі (неокласика, постнеокласика). Його суть полягає в максимізації корисності на основі перевищення доходів над витратами. Модернізований варіант теорії раціонального вибору останнім часом знаходить своє втілення в концепціях експериментальної та нейроекономіки [2]. Інституціоналізм, як відомо, робить наголос на ролі та значенні в економічних процесах формальних і неформальних інституцій; неінституціоналізм особливого значення надає правилам, звичаям, що в сукупності свідчить про важливість міжнародних організацій та про тенденцію щодо посилення наддержавних механізмів регулювання й управління в умовах глобалізації.

Конструктивізм відштовхується від положення про близькість та взаємозв'язок між індивідуумами та соціальним світом. Якщо раціональний вибір приймає вартість (цінність) та довіру як певний постулат, конструктивізм розглядає їх як те, що потрібно пояснити (розкрити) в контексті ключового елементу формування та визначення реальності. У той час як інституціоналізм зосереджується на правилах як рушійних силах різноманітних обмежень та формування поведінки індивіда в певних фіксованих рамках, конструктивізм виходить з того, що норми і цінності вирішальним чином впливають на економічні інтереси суб'єктів господарської діяльності, визначають їхній зміст і характер.

Отже, міжнародна (глобальна) політична економія вивчає матеріальні умови, практику, факти, нормативні положення, що характеризують сучасний світ, та дотримується правил і концептуальних підходів економічної науки. Вона не зводиться до однієї з трьох вищезазначених концепцій, яка набула статусу наукової парадигми, а, радше, постає як їхня сукупність, що створює передумови для більшою чи меншою мірою адекватного політико-економічного аналізу глобального економічного середовища.

Література

1. Либман А. Направления и перспективы развития политико-экономических исследований. Вопросы экономики. – 2007. – № 1. – С. 37–38.
2. Смит В. Экспериментальная экономика. Пер. с англ. – М., 2008.
3. Эггертссон Т. Экономическое поведение и институты. Пер. с англ. – М., 2001. – С. 336.
4. Beck U. Was ist Globalisierung? Frankfurt Main, 1997.

5. Frieden J. A. and Lake D. A. International Political Economy. Perspectives on Global Power and Wealth. Third Edition. – New York, 1995, p. 5.
6. Guala F. The Methodology of Experimental Economics. – Cambridge University Press, 2005.
7. Harrison G, Ross D. The methodologies of neuroeconomics. In: The Journal of Economic Methodology, June, 2010, № 2, Volume 17, p.185–196.
8. O'Brien R. and Williams M. Global Political Economy. Evolution and Dynamics. – New York, 2004.

Стаття надійшла до редакції 23 січня 2012 р.